

УДК 321.7(477)

Г. М. Куц

ПЕРИПЕТІЇ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ДОСВІД МАЙДАНІВ

Після розпаду Радянського Союзу Україна задекларувала прагнення розбудови демократії. Втім, замість демократії в Україні сформувалася олігархічно-кланова модель політичного режиму. Ця гібридна модель, характеризуючись тісним зрощенням політики та економіки, формувалася поступово, набуваючи специфічних ознак за часів діяльності кожного з чотирьох президентів незалежної України. Невідповідність між фасадними (задекларованими) цілями української влади та реальним політичним процесом з часом стала набувати загрозливих розмірів, що, зокрема, призвело до появи двох потужних Майданів – Помаранчева революція (2004) та Євромайдан (осінь-зима 2013-2014).

Ключові слова: політичний режим, демократія, Майдан, конституція.

После распада Советского Союза Украина задекларировала стремление к развитию демократии. Впрочем, вместо демократии в Украине сформировалась олигархически-клановая модель политического режима. Эта гибридная модель, характеризующаяся тесным сращением политики и экономики, формировалась постепенно, приобретая специфические признаки времен деятельности каждого из четверых президентов независимой Украины. Несоответствие между фасадными (задекларированными) целями украинской власти и реальным политическим процессом со временем стало приобретать угрожающие размеры, что в частности, привело к появлению двух мощных Майданов – Оранжевой революции (2004) и Евромайдана (осень-зима 2013-2014).

Ключевые слова: политический режим, демократия, Майдан, конституция.

After the decay of the Soviet Union, Ukraine has declared its aspiration to strengthen democracy. However, oligarchic-clan model of the political regime was created instead of democracy in Ukraine. This hybrid model is characterized by close coalescence of politics and economics. The oligarchic-clan model formed gradually, acquiring specific features, in the time of all the four presidents of independent Ukraine. Discrepancy between front (declared) aims of Ukrainian government and the real political process eventually has started to gain threatening dimensions, which caused the appearance in two powerful Maidan – the Orange Revolution (2004) and Euromaidan (Fall - Winter 2013-2014).

Key words: political regime, democracy, Maidan, constitution.

Постановка проблеми. Актуальність проблематики формування політичного режиму в Україні зумовлена насамперед зростанням суспільного інтересу до формування дійсних демократичних стандартів у політичному полі

України. Адже замість демократії в Україні сформувалася олігархічно-кланова модель політичного режиму. Ця гібридна модель, характеризуючись тісним зрощенням політики та економіки, формувалася поступово, набуваючи специфічних ознак за часів діяльності кожного з чотирьох президентів незалежної України. Невідповідність між фасадними (задекларованими) цілями української влади та реальним політичним процесом з часом стала набувати загрозливих розмірів, що, зокрема, призвело до появи двох потужних Майданів – Помаранчевої революції (2004) та Євромайдана (осінь-зима 2013–2014).

Аналіз актуальних досліджень. Означена проблематика тісно корелює з проблематикою конституціоналізму. Підвищення інтересу до конституційного процесу в політологічному дискурсі стало спостерігатися ще після прийняття у 2004 р. Закону № 2222 „Про внесення змін до Конституції України”. Цим законом було не лише запроваджено парламентсько-президентську модель правління, але й суттєво розбалансовано систему влади, що негативно позначилось на політичних процесах сучасної України. Вказана проблематика відображена в працях багатьох вітчизняних теоретиків (Є. Ковальчук, Л. Кривенко, М. Михальченко, В. Погорілко, С. Рахманін, М. Теплюк, П. Шляхтун та ін.).

Отже, **метою статті** стало виявлення специфіки політичного режиму сучасної України. *Завдання* статті полягає в аналізі досвіду двох Майданів (2004 р. та 2013–2014 рр.) у контексті їхнього впливу на корекцію політичного режиму України.

Виклад основного матеріалу. Україна, поставши як незалежна суверенна держава у 1991 році внаслідок розпаду СРСР, має давню історію процесів державотворення. Витоки української державності сягають глибин віків: Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Козацька республіка, Гетьманщина та ін.

Після розпаду Радянського Союзу Україна задекларувала прагнення розбудови демократії. Протягом двох десятиліть в українському суспільно-політичному дискурсі основні акценти були сфокусовані на проблематиці

демократичного транзиту. Разом з тим, розрив між політичною теорією та політичною практикою в Україні вражає своїми масштабами. Тривалий час транзитологічні концепції виконували суто інструментальну роль – використовувалися лише задля імітації процесів демократизації перед європейським співтовариством. Фасадність демократії підкреслювалася функціонуючими політичними інститутами в Україні, за лаштунками діяльності яких насправді приховувалися непрозорість влади, корупційні схеми, ігнорування закону, нехтування елементарними правами людини тощо.

Врешті, в Україні, яка нібито стала на шлях демократичних перетворень, замість демократії сформувалася олігархічно-кланова модель політичного режиму. Ця гібридна модель, характеризуючись тісним зрощенням політики та економіки, формувалася поступово, набуваючи специфічних ознак за часів діяльності кожного з чотирьох президентів незалежної України.

Перший президент України Л. М. Кравчук (1991–1994) проявляв певний нонконформізм у політиці. Тогочасний «політичний режим в Україні був нонконформістським – суперечливим, політична воля Президента України відбивалася в діяльності політичних інститутів слабо, пошук політичних і економічних компромісів перетворювався в політичне маневрування без певної мети» [5, с. 86–87]. Вже за часів президентства Л. Д. Кучми (1994–2005) світ став розглядати Україну як корумповану та олігархічну. Під час президентства В. А. Ющенка (2005–2010) – через його діяльність та бездіяльність – корумпованість та олігархізація держави набули завершених форм. Ці тенденції суттєво посилились та закріпились з приходом до влади В. Ф. Януковича (2010–2014). За правління В. Ф. Януковича демократія виступала маскувальною сіткою правлячого олігархічно-кланового режиму, який знову набув специфічних ознак, перетворившись врешті на кримінально-олігархічний режим. Тобто, у формуванні олігархічно-кланового політичного режиму, становлення якого відбувалося за часів президентства Л. Д. Кучми та В. А. Ющенка, спостерігалось тісне зрощення двох сфер – політики та

економіки. За часів президентства В. Ф. Януковича суттєвою складовою, яка змінила суть олігархічно-кланового режиму, стала його криміналізація.

В олігархічно-кланового режиму існувала перспектива трансформації в сторону демократичних стандартів. Вона полягала в тому, що в Україні існує декілька олігархічних кланів, між якими постійно іде конкуренція за певні ресурси. Наявність декількох центрів впливу на владу може сприяти демократичному розвитку, але тільки при їхньому бажанні. На думку М. І. Михальченка, який означає таку форму режиму терміном «напівдемократична олігархія», через наявність декількох олігархічних кланів в Україні існує декілька центрів формування влади та впливу на владу, що не допускає домінування одного олігархічного клану та, відповідно, «скочування» до тоталітарного режиму [5, с. 91]. У цілому, така ситуація є позитивною для суспільства, оскільки вона містить потенціал розвитку демократії.

Разом з тим, зрощення за часів президентства В. Ф. Януковича вже трьох компонент (політики, економіки та криміналітету) змінило якість олігархічно-кланового режиму, перетворивши його на кримінально-олігархічний режим. Криміналізація режиму перекреслила всі надії українців на те, що всередині олігархічних кланів назріє потреба змін в напрямку демократичних перетворень.

Отже, виявилось, що в Україні демократія не «працює». Тобто, моделі демократичного транзиту існували лише в теорії, а на практиці спостерігалось нехтування основоположними демократичними принципами. Невідповідність між фасадними (задекларованими) цілями української влади та реальним політичним процесом з часом стала набувати загрозливих розмірів, що й спричинило появу двох потужних Майданів – Помаранчева революція (2004) та Євромайдан (осінь-зима 2013–2014).

Приводом для першого Майдану – Помаранчевої революції 2004 р. – стала фальсифікація виборів президента України, коли екзит-поли продемонстрували явну перемогу опозиційного кандидата в президенти В. А. Ющенка, а українська влада оголосила переможцем виборчих перегонів

провладного кандидата В. Ф. Януковича. Хвиля народного обурення засвідчила неприйняття в масовій свідомості такого кричущого обману зі сторони влади. Помаранчева революція була мирною, що засвідчує певний генетичний пацифізм українців. Врешті, влада пішла на певні поступки, призначивши додатковий тур виборів президента України, переможцем якого став В. А. Ющенко.

Слід зазначити, що на момент Помаранчевої революції українці вже звикли жити в країні подвійних політичних стандартів, коли влада декларує (для широкого вжитку) одні принципи, а насправді в реальній практиці використовує кардинально інші принципи. Помаранчева революція засвідчила, що в країні з'явився потужний запит на прозорі та чесні правила гри.

Приводом для появи другого Майдану – Євромайдану (осінь–зима 2013–2014) – стала відмова діючого президента України В. Ф. Януковича від підписання «Угоди про асоціацію України з ЄС». Хоча тривалий час сам В. Ф. Янукович постійно декларував прихильність євроінтеграційному курсу України. У масовій свідомості пересічного українця курс України у напрямку ЄС означав дійсну (а не фасадну) розбудову демократичних інституцій та демонтаж олігархічно-кланової моделі політичних відносин. Для переважної більшості жителів України ЄС чітко асоціюється з верховенством права, повагою до особистості, прозорими правилами функціонування політичної системи тощо. Тобто, українці очікували мирним шляхом розбудовувати демократію у своїй країні, долучившись до сім'ї європейських народів. Саме тому українці закривали очі на корумпованість влади, утиски свободи слова, відсутність прозорих правил гри в усіх сферах суспільного життя, оскільки надіялись, що задекларований владою євроінтеграційний курс наблизить Україну до демократичних стандартів.

Євромайдан об'єднав різних за віком, місцем проживання, соціальним статусом, етнічною приналежністю, релігійними уподобаннями, ідеологічними поглядами людей. Багато українців означають цей Майдан як Революція Гідності, вважаючи що саме на Майдані відбувався екзамен на людяність.

З'явився запит на політиків, які щирі у своїх діях, порядні та правдиві. Категорично не сприймався популізм.

Євромайдан окреслив перспективи формування нової мережево-корпоративної ідентичності. Усі, хто хоч один раз туди попадав, відмічали наявність згуртованості, доброзичливості, щирості, високої самоорганізації та упорядкованості. Кожен індивід міг продукувати власні цікаві ідеї, вписуючись в загальну структуру різнопланових проєктів Майдану, які організовувалися його учасниками. Такий синтез різнорівневих мережево-корпоративних відносин сприяв появі широкого спектру самоврядних ініціатив.

Другий Майдан – Євромайдан – вже не був мирним. Влада періодично прагнула придушити народні протести, що призвело до кровопролиття та смерті багатьох людей. Врешті, хвиля народного обурення переформатувала владу в Україні. Євромайдан, як і колись Помаранчева революція, знову засвідчив, що в Україні сформований потужний запит на прозорі та чесні правила гри.

Таким чином, причина появи другого Майдану (Євромайдан) була аналогічною причині появи першого Майдану (Помаранчева революція) – категоричне неприйняття подвійних політичних стандартів.

Майдани в Україні стали своєрідною формою вияву прямої демократії, що не є новим для української ментальності. Адже ще за часів існування Козацької республіки періодично збиралося народне Віче (загальні збори міського населення), що заклало елементи демократизму у ментальність українського народу.

Після Помаранчевої революції 2004 р. в Україні відбулася помітна електоральна структуризація суспільства. З однієї сторони барикад – «помаранчевий» табір (прихильники В. А. Ющенко), з іншої – «біло-блакитний» (прихильники В. Ф. Януковича). Як «помаранчевому», так і «біло-блакитному» електорату були притаманні власні ціннісні – але не ідеологічні – пріоритети. У масовій свідомості такі пріоритети можна виявити вже при поверхневому спостереженні за прибічниками тих чи інших цінностей.

Пересічний адепт «помаранчевих» щиро не розуміє: як можна виступати проти європейських цінностей, які означають створення умов для забезпечення свобод кожної людини, утвердження самоцінності та унікальності індивіда. Як можна виступати проти відкритості та прозорості влади, утвердження національних ідеалів? Натомість, він вважає, що з приходом до влади «біло-блакитних», Україна знову попадає в російське (а, значить, імперське) ярмо, в корумпованість і закритість влади, в зневажання своїх національних інтересів, що загрожує розколу держави.

Суто діаметральні погляди у адептів «біло-блакитних». Вони не менш щиро не розуміли: як можна сповідувати так звані європейські цінності, які – як їм розтлумачили в передвиборній боротьбі лідери – автоматично означають поневолення України іноземними військами на чолі з НАТО. Як можна не любити і відвертатись від рідного і дорогого сусіда Росії, який бажає нам лише добра і готовий по-батьківськи нас опікати? Навіщо ж така – принадна для «помаранчевих» – прозорість у владних діях, якщо вона веде лише до політичної нестабільності? З їх погляду, якщо кожен посадовець почне висловлювати свою власну точку зору на сутність політичних чи економічних процесів в Україні – це лише призведе до розбалансування системи влади. Політичні рішення мають прийматися вищими авторитетами і беззаперечно виконуватись. Звичайно, в подібних розмірковуваннях відстежується відлуння радянського минулого, коли десь там в таємничих владних коридорах приймались єдино правильні рішення кимсь вищим і мудрим. Виходячи з цієї логіки можна прийти до вкрай небезпечного висновку: чим менше спостерігаєш за прийняттям політичних рішень, тим більше впевненості у стабільності та передбачуваності влади. Відповідно, ті політичні дії та процеси, які «помаранчеві» визначали як демократизація та відкритість, «біло-блакитні» називали популізмом, хаосом і нестабільністю і – навпаки.

Якщо в проблемі ціннісного протистояння просунутись вглиб, то перед нами постануть давні розбіжності між латинськими та візантійськими цінностями. Класичні латинські цінності – це міцна сім'я, релігійні норми та

наполегливість [2, с. 47]. Візантійські цінності найчастіше пов'язані з патерналізмом та кулуарним вирішенням проблем. Якщо латинські цінності означають опору людини на свої власні сили у вирішенні різноманітних проблем, то людина візантійських цінностей вважає, що держава має нею опікуватись та покладає всі надії на вищу мудрість правителя. Тобто, індивіди, які виходили на Майдани, сповідують переважно латинські цінності. Люди, які категорично не сприймають Майдани – адепти візантійських цінностей.

У сучасній Україні спостерігається співіснування двох культурних традицій – «західної» та «східної». Причому, західна культурна традиція є основою соціально-політичних взаємодій, тоді як східна традиція є християнсько-духовною у своїй основі [1, с. 287]. Варто акцентувати увагу на тому факті, що «східна» культурна традиція поширювалася переважно на духовний рівень української культури. Стосовно суспільно-політичного рівня найчастіше відстежувалося неприйняття візантійських традицій, їхнє відторгнення. Зокрема, це стосувалося неприйняття ідеї щодо обмеження індивідуальної свободи, ідеї самодержавного деспотизму, експансіонізму тощо. Врешті, «переплітаючись та взаємодіючи, «східна» (візантійсько-православна) та «західна» (демократична) культурні традиції визначили характер та хід розвитку української суспільно-політичної думки» [1, с. 288].

У цілому, для українського менталітету характерні індивідуалізм, волелюбність, відторгнення авторитарного начала. Ці цінності певним чином корелюють з цінностями лібералізму. З іншої сторони, спостерігається також певна кореляція з принципами консерватизму, оскільки „специфіка українського типу культури значною мірою зумовлюється належністю української території до ареалу стародавньої хліборобської осілої культури, котра довгі століття, якщо не тисячоліття, знаходила опору свого існування в традиціоналізмі” [1, с. 277].

Для політичної системи України 2004 рік став знаковим не лише з огляду на Помаранчеву революцію, але й через прийняття так званої політичної реформи (закон № 2222), якою було внесено зміни до Конституції України.

Прийняття політичної реформи не лише змінило форму правління держави із президентсько-парламентської на парламентсько-президентську, але й певним чином призвело до розбалансування системи влади. Тобто, проблема політичної нестабільності, яка спіткала Україну в постпомаранчевий період, була насамперед детермінована конституційними змінами. Ця проблема полягала у дисбалансі владних інститутів, що, зокрема, проявлялося у розмитих повноваженнях та функціональній невизначеності політичних інститутів виконавчої гілки влади.

Парадоксальним, з однієї сторони, є той факт, що велика кількість людей в Україні вважає, що саме Помаранчева революція призвела до хаосу в структурах органів влади. З іншої сторони, не менш парадоксальною виглядає точка зору багатьох експертів західних країн, які основною проблемою, що спричинила політичну нестабільність в постпомаранчевий період, вважають лише особисті стосунки між тодішніми президентом та прем'єр-міністром в Україні, які, дійсно, виглядали вельми конфронтаційними. Втім, при такому простому поясненні політичної нестабільності випадають з поля зору певні факти.

По-перше, до розбалансування системи влади насамперед призвела не Помаранчева революція, а Закон «Про внесення змін до Конституції України», що був прийнятий 8 грудня 2004 р. Оскільки Закон приймався Верховною Радою України у пакеті разом із рішенням про третій тур президентських виборів 2004 р., бездоганністю він на той момент не відрізнявся, позаяк підставою для його прийняття була політична доцільність. Адепти В. А. Ющенко – тогочасного кандидата на пост президента України – вимушені були погодитися на прийняття цього Закону (який суттєво обмежував повноваження президента) в обмін на повторне голосування задля мирного урегулювання революційної ситуації. Тобто, ці дві події – Помаранчеву революцію і конституційну реформу – пов'язує лише спільна дата вирішення їхньої долі. Відповідно, Помаранчева революція не могла спричинити хаос у системі влади.

По-друге, конфронтаційні стосунки між президентом та прем'єр-міністром спостерігалися не лише тоді, коли пост президента займав В. А. Ющенко, а пост прем'єр-міністра – Ю. В. Тимошенко. Аналогічною була ситуація, коли за часів президентства В. А. Ющенка прем'єр-міністром був В. Ф. Янукович. Можна зауважити, що між В. А. Ющенком і В. Ф. Януковичем теж існували причини для особистої неприязні. Втім, ці перманентні демонстративно-конфронтаційні відносини між першими особами держави мали би наштовхнути на виявлення більш глибоких причин суперечностей, що зумовлені не лише особистими амбіціями політиків, але й міною інституціональної дії, яку було закладено змінами до Конституції.

Стосовно Конституції 1996 р. [4] одразу зазначимо, що вона базується на ліберальних засадах. Втім, наявність основоположних ліберальних принципів у Конституції України не убезпечила її від суттєвих вад. Ці вади стосувалися насамперед базового положення лібералізму стосовно розподілу влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову, що відображено у статті 6. Але проблема полягає в тому, що інші статті Конституції зводили нанівець формулювання статті 6. При цілісному сприйнятті Конституції виявлялося, що виконавча гілка влади фактично стала «двохголовою» через ті надмірні повноваження, які надавалися інституту президентства. Тобто, не зважаючи на те, що стаття 6 прописувала існування трьох гілок влади, складалося враження, що Основним законом закладено існування чотирьох гілок влади в Україні.

Доки президентом України був Л. Д. Кучма, за часів якого й було закладено у Конституції таке – вигідне для нього – протиріччя, цю проблему ніхто не піднімав. Лише тоді, коли час другої каденції президентства Л. Д. Кучми став добігати кінця, ця проблема – з подачі самого президента – почала активно обговорюватися. На той час Л. Д. Кучмі, який розумів, що третю каденцію підряд він вже не має права бути президентом, було вигідно урізати президентські повноваження та перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку. При введенні у дію таких конституційних змін, у Л. Д. Кучми, ймовірно, була надія зайняти пост прем'єр-міністра України, що

убезпечило б його подальше перебування на владному олімпі. Втім, внаслідок Помаранчевої революції Л. Д. Кучмі не вдалося скористатися плодами реформи. Ця конституційна реформа була використана оточенням тогочасного кандидата в президенти В. Ф. Януковича з метою обмеження повноважень президента, усвідомлюючи, що президентство В. А. Ющенко невідворотне.

Таким чином, проблема дисбалансу виконавчої гілки влади стала однією з причин появи на світ закону «Про внесення змін до Конституції України», прийнятого 8 грудня 2004 р., який охрестили Законом «Чотири двійки» через його специфічний порядковий номер – 2222. Базовою зміною, яку вніс цей закон, стало наділення Верховної Ради правом визначати склад Кабінету Міністрів, про що зазначено у статті 83 [3]. У Конституції 1996 р. прерогатива внесення кандидатури прем'єр-міністра належала президенту.

Отже, здавалося, що, оскільки надмірні повноваження президента певним чином урізані, це автоматично призведе до гармонійного балансу між владними інститутами, забезпечивши принцип стримувань та противаг. Втім, цей принцип стримувань і противаг не призвів до результату, більше того, Закон «Чотири двійки» сприяв ще більшому хаосу та нестабільності на рівні політичних інститутів в Україні. Це зумовлено, з однієї сторони, тим поспіхом, з яким приймався Закон «Чотири двійки» у буремний період Помаранчевої революції в Україні. З іншої сторони, Верховна Рада, яка, завдяки цьому Закону стала грати роль першої скрипки в системі влади, так і не спромоглася в подальшому розробити та прийняти законодавчу базу, спрямовану на усунення недоліків стосовно розподілу влади.

Після перемоги В. Ф. Януковича на президентських виборах у 2010 році знову набрала чинності Конституція 1996 р. (30 вересня 2010 р.). Це рішення – прийняте Конституційним Судом України – призвело до того, що понад чотири десятки законів та велика кількість актів одразу стали неконституційними (оскільки були прийнятими на основі Конституції із внесеними змінами від 2004 р.). Крім того, знову відбулося розбалансування системи стримувань і противаг. Відроджена Конституція знову перетворила Україну вже з

парламентсько-президентської на президентсько-парламентську республіку. При цьому було «обрізано» повноваження Верховної Ради України та щедро наділено ними президента.

Здобувши довгоочікуваний пост президента України у 2010 р., В. Ф. Янукович став швидкими темпами вибудовувати єдину вертикаль влади. Тому повернення Конституції 1996 р. стало одним із елементів концентрації владних повноважень у руках президента. Для багатьох українців демократія завжди була найвищою цінністю. Втім, після приходу до влади В. Ф. Януковича, активізувалися процеси згортання демократії.

Після другого Майдану – Євромайдану (осінь–зима 2013–2014) – президент України В. Ф. Янукович покинув країну. Одним із суттєвих кроків нової влади після повалення диктаторського режиму В. Ф. Януковича знову стала зміна конституційних правил гри. Верховна Рада України 22.02.2014 р. прийняла Постанову [6] про повернення до Конституційної реформи від 2004 року та, відповідно, до парламентсько-президентської моделі правління. Нові вибори президента відбулися у травні 2014 р. (президентом України став П. О. Порошенко).

Сьогодні – після Євромайдану – до всіх без виключення громадян України прийшло розуміння, що на їхніх очах відбувається творення історії. Цей процес одночасно і захоплюючий (причетність до глобальних зрушень) і жахливий (усвідомленням неминучістю розривів з минулим та повною невизначеністю майбутнього).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, посткомуністична Україна постійно декларувала прагнення розбудови демократії. Втім, замість демократії в Україні сформувалася олігархічно-кланова модель політичного режиму. Невідповідність між фасадними (задекларованими) цілями української влади та реальним політичним процесом з часом стала набувати загрозливих розмірів, що й спричинило появу двох потужних Майданів – Помаранчева революція (2004) та Євромайдан (осінь–зима 2013-2014). Приводом для першого Майдану – Помаранчевої революції

2004 р. – стала фальсифікація виборів президента України. Приводом для появи другого Майдану – Євромайдану (осінь-зима 2013-2014) – стала відмова діючого президента України В. Ф. Януковича від підписання «Угоди про асоціацію України з ЄС». У цілому, причина появи другого Майдану (Євромайдан) була аналогічною причині появи першого Майдану (Помаранчева революція) – категоричне неприйняття подвійних політичних стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська та українська культура в нарисах : навч. посіб. / [за ред. І. З. Цехмістро та ін.]. — К. : Центр навчальної літератури, 2003. — 320 с.
2. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Фарид Закария ; [пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Ладомир, 2004. — 383 с.
3. Закон України від 08.12.2004 р. № 2222-IV «Про внесення змін до Конституції України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2222-15>.
4. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
5. Михальченко М. Кланово-олігархічний режим: негативи і позитиви функціонування / М. Михальченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. — К. : ТОВ „Видавництво Дельта”, 2010. — Вип. 5 (49), вересень–жовтень. — С. 83—94.
6. Постанова Верховної Ради України від 22.02.2014 р. № 750-VII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/750-18>.